

РОЗСЕЛЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ Половецьких племен у Причорноморських степах Другої половини XI ст.

Стаття присвячена дослідженню половецьких племінних об'єднань на стадії формування до появи та розселення на території Причорноморщини в другій половині XI ст. Проведений короткий аналіз етнополітичної ситуації Євразійського Степу VII – XI ст. Розглянуті основні проблеми соціально-політичної організації половецького суспільства. Також показано розвиток нового кочівницького етносу, що склався в даному регіоні, та його вплив на сусідні осідло-землеробські держави та їхні взаємовідносини в зазначений період.

Ключові слова: Причорноморський степ, кочівники, половці, етнополітика, конфедерація племен.

Територія Причорноморських степів України належать до ареалу, де кілька тисячоліть панувала степова цивілізація кочових скотарів. Цей ареал охоплював усю територію Євразійського Степу від Дунаю до Маньчжурії разом з прилеглими до нього з півдня пустелями. Це були території, придатні для кочового скотарства – основного роду занять степовиків [1, с.141].

Кочові системи, квазідержавні та ранньодержавні утворення розвивалися динамічно. Номади, як зазначає А. Хазанов, ніколи не могли існувати самі по собі, без зовнішнього елемента, представленого не кочовими суспільствами з іншими системами господарювання [2, с.323–354]. Завдяки воєнній силі та державній організації в орбіту кочівницького політичного та культурного впливу потрапляли Візантія, Китай, Хорезм, Русь та інші території осілих держав Азії та Східної Європи [1, с.141–172].

Отже, розглядаючи процеси, які проходили в степах Центральної Азії, безпосередньо, знаходять своє відображення й на етнополітичній ситуації в Східній Європі. Питання політичного розвитку в половців неодноразово ставало предметом дослідження. Серед найважливіших робіт необхідно виокремити доробки С. Плетньової [3;4], Г. Федорова-Давидова [5], П. Голдена [6;7;8], Б. Кумекова [9;10], С. Ахінжанова [11], О. Прицака [12], І. Маркварта [13] тощо. Однак, до сих пір багато проблем половецької історії не розроблені повністю, це стосується відносин мирних відносин номадів та землеробів, соціально-політичної організації кочівників та історичної географії Дешт-і-Кипчаку, особливо в період їхньої появи в степах Причорномор'я. В цій статті, ми спробуємо проаналізувати соціально-політичну організацію половецьких племен на ранньому етапі розселення.

Більшість дослідників погоджуються з тим, що назва "половці" (світло-жовті, солом'яні) давньоруських літописів була калькою на їхню самоназву [4; 5; 6; 14]. Цікаву й дуже влучну інтерпретацію дала Е. Сркжинська, яка в своєму дослідженні доводить, що даний термін походить від назви "ополовець" – той, що живе по ту сторону ріки [15, с.255–276]. На нашу думку, дане твердження більш коректне за попередні, адже стало самоназвою нових сусідів русичів, які спочатку освоювали степи Приазов'я, Подоння та лівого берега Дніпра. Щодо соціально-політичної організації, то П. Голден доводить, що у половців була відсутня державність, а їхні політичні структури можна охарактеризувати як племена-конфедерації [7, с.458]. Б. Кумеков зазначає, що державна традиція була успадкована кипчаками-половцями від Кімакського каганату. На його думку, ці народи були спадкоємцями давньотюркської державної традиції [10, с.74–77].

Вчені бачать ранню половецьку етнічну історію в племенах сиянто, що згадуються в китайських джерелах періоду династій Суй і Тай. Ці номади кочували від Алтаю до Великої Китайської стіни, й після падіння Першого Тюркського каганату в 630 р. змагалися з племенами хойху (уйгурами) за гегемонію в степах. Нарощуючи свою могутність племена сірів утворюють власний каганат у 646 р. В подальшому сіри вливаються в склад Другого Тюркського каганату (681 – 745 рр.) в якому становлять другий за чисельністю в племінній ієрархії етнос після тюрків-ашинів. Але повстання 744 р. токуз-огузів та уйгурів, яких підтримував китайський двір завдають поразки каганату [16]. Сіри змушені відкочувати на Північний Алтай і в написі Елетмиш Бильге-кагана під 760 р. згадуються як "кибчак" (невдалих), що став їхнім етнонімом [17, с.512]. Змішуючись з місцевими угромовними та монголомоновними племенами, кипчаки просуваються на захід та розселяються по степах Прииртиштя де під 885 р. їх фіксує мусульманський географ іранського походження Хордадбех [18]. З X ст. кипчацькі племена потрапляють під владу Кімакського каганату [6]. Зі слів персидського історика Гардізі ми дізнаємося, що кипчаки в Кімакському каганаті користувалися широкою автономією, займаючи область, яка називалася Андар аз-Кипчак, й мали власного правителя, призначеного каганом [19].

Окремі кімакські та кипчацькі племена внаслідок своєрідного демографічного вибуху, швидкого розвитку кочового скотарства та росту поголів'я скота поступово розширяли територію своїх кочовищ в південно-західному напрямі й в 30-х роках XI ст. з'являються на кордонах Хорезму й виходять до Волги, звідки починається їхня широка міграція в степи Причорномор'я. Також кімако-кипчацькі племінні об'єднання відчували на собі постійний тиск з боку більш східних народів монгольського та тюркського походження, які рятувалися від агресивної колоніальної політики киданської імперії Ляо та Тангутського царства. В кінці 20 – 40-х рр. XI ст. під натиском кипчаків основна маса торків (огузів) Північного Причорномор'я відкочували в південноруські степи, витіснили печенігів на захід.

Втрачаючи свої кочів'я, печеніги та торки неодмінно мусили стикнутися з Руссю. Так, Іпатіївський під 1034 р. і Лаврентіївський під 1036 р. літописи повідомляють нам про наймасштабнішу військову акцію печенігів направлену на Київ. **“Бе бо тогда поле вне града...И бе сеча зла и одва одолев к вечеру Ярослав. И побегоша печенезе роздно и не ведахуся камо бежаче и овии бегающе тоняху в Ситомли, инеи же во инех реках и тако погибоша, а прок их прибегоша до сего дни”** [20, с.138–139]. А в 1055 р. торки підійшли до кордонів Переяславського князівства, але були розбиті Всеволодом Ярославичем. **“В тое же лето иде Всевождь на Торкы. зиме войною и победы Торкы”** [20, с.152]. В 1060 р. спільні війська князівського тріумвірату Ізяслава, Святослава, Всеволода та полоцького князя Всеслава здійснили спільний похід на торків, але ті не прийняли бою. **“Того же лета Изяслав и Стослав и Всеволодъ и Всеслав совокупивше вои бецислены и поидоша на конихъ и в лодьяхъ бецислено множество на Торкы”** [20, с.152]. Зазнавши поразки у боротьбі в південноруських степах печеніги й торки відкочували в степи Північно-Західного Причорномор'я та Балкани й оселилися на території Угорщини та Візантії, а частина з них вернулися на Русь і ввійшла в конфедеративний союз племен, відомих як “чорні клобуки” чи “своїх поганих” [21, с.37–62; 22, с.37–43; 23, с.113–116].

Нове об'єднання в Причорноморських степах було поліетнічним, й формувалося за тими ж законами, як декілька століть назад формувалися на східноєвропейських просторах давні кочовики. Як зазначає С. Пленьова, то однією з вагомих закономірностей цього процесу є те, що етнос, який дав назву новому етнічному об'єднанню, не обов'язково бути домінуючим [4, с.49 – 51]. В даному випадку половці стали ядром, навколо якого об'єдналися інші напівосілі та кочові племена тюркського (печеніги, торки, хозари, болгар) та іранського (алани) походження [1, с.147–172].

Таким чином, продовж 1030 – 1060-х років кімако-кипчацькі племінні об'єднання займають степи Причорномор'я починають проводити власну політику від Дунаю до Західного Сибіру та Казахстану [6; 12]. Окремі дослідники вважають, що кімаки зайняли території по Дунаю, Серету, Пруту, Південного Бугу, а кипчаки – в басейні середньої і нижньої течії Сіверського Дінця та в Північному Приазов'ї [14, с.135]. Також, можливо, що в західній частині Причорноморських степів освоюють об'єднані куно-кімаксько-кипчацькі племена. Саме з цього часу нові племінні об'єднання номадів стають відомі руським літописцям як “половці”, а територія їхніх кочовищ увійшла в історію як Дешт-і-Кипчак.

Про потужність і потенціал нового об'єднання свідчить те, що продовж другої половини XI ст. половці активно втручаються у зовнішньополітичні справи в Причорноморському регіоні, вступаючи у військові союзи та починають заключати перші династичні шлюби тощо. Продовж півстоліття у половців почав відбуватися перехід від табірної стадії кочування до напівкочової, виділення постійних маршрутів зимових і літніх кочувань.

Освоєння нових земель на перших порах проходило без загострення відносин з сусідами. **“Того же лета приходи Блушь с половцы и створи Всеволодъ миръ съ ними и взратишася въ свояси”** [20, с.152]. Та вже в 1060 – 1061 рр. половці починають здійснюють перші розвідувальні напади на територію Переяславської та Чернігівської земель. У 1061 р. кочівники під проводом хана Сокала здійснили більш підготовлений і успішний похід на Русь. **“Придоша Половци первое на Руськую землю воевать...Се бысть первое зло на Руськую землю от поганых безбожных враг; бысть же князь их Сокал”** [20, с.152]. У битві 1068 р. на річці Альта під Переяславом руські князі Ізяслав, Святослав і Всеволод Ярославичі зазнають ніщевної поразки від половців Шарукана **“Придоша иноплеменици... Половци мнози... Изяслав же и Стослав. и Всеволодъ. Издоша противу имъ. На Лъто... и побегоша Русьскими князи. и победида Половци”** [24, с.167]. Але вже в битві на річці Снов Святослав Ярославич завдає поразки Шарукану, навіть, згідно Новгородської першої літописі, взяв хана у полон [25, с.192]. В 1071 р. половці з'являються вже в Пороссі, нападаючи на міста Ростовець і Неятин [20, с.164]. Наступне вторгнення відбулося в 1092 р., під час якого взяті були міста Прилук і Посечен [20, с.200].

Впродовж 1093 – 1096 рр. починається справжня русько-половецька війна, викликана недалекоглядністю в політиці щодо Степу Святополка Ізяславовича. В ході війни два рази відбулися спроби замирення, але обидва рази мирні відносини порушувалися. Після поразки під Треполем, де руські війська було наголову розбито, в тому числі при переправі через річку Стугна загинув князь Переяславський і рідний брат Володимира Мономаха Ростислав Всеволодич, і знищення Торчеська, в 1094 р. Святополк змушений був одружитися з дочкою Тугоркана, і зрештою укласти мир. Проте 1095 р. мирні відносини були порушені, коли два прикордонні половецькі хани Ітлар та Кітан, орди яких розташовувалися впритул до Переяславської землі, вирішили направити окрему дипломатичну місію і укласти мир з князем Володимиром Мономахом (сів на переяславський стіл після загибелі Ростислава), але були вбиті під час переговорів [20, с.219]. В результаті, Боняк і Тугоркан оголосили кровну помсту і поновили воєнні дії. Наслідком війни стало убивство Тугоркана на річці Трубіж під Переяславом й розорення Вудубицького та Печерського монастирів Києва ханом Боняком 20 липня 1096 р. Половецьке питання, яке було підняте на Любецькому з'їзді 1097 р., змусило руських князів по-новому оцінити свої внутрішні відносини й обговорити спільність позицій політики щодо відсічі кочівникам [26, с.47–48].

Також половецька активність відчувається й на Дунайсько-Дністровському регіоні та Балканах. Згідно даних угорського хроніста XV ст. Туроці в 1070 р. кочівники вперше нападають на Угорщину. Вони пройшли через гірський перехід Мезеш і розорили провінцію Пір, включаючи місто Біхора. Наступна акція на території Угорщини відбулася у 80-х рр. XI ст., коли одночасно з спільним походом ханів Боняка і Тугоркана на Візантію, інше половецьке військо на чолі з ханом Кольпухою вторглося на територію королівства. Але в цьому випадку кочівники зазнали поразки від короля Ласло I Святого [27, с.239].

В 1078 р. половці з'являються на Дунаї, підтримуючи болгар у боротьбі з Візантією. В 1080 р. ромеям вдалось заключити мирний договір з половцями, в результаті греки позбавилися від набігів на балканські території й лишили можливості болгар користуватися допомогою номадів. Та як у випадку з Руссю, мир виявився не стійкий. В 1083 та 1088 рр. імперія змушена була відбивати відразу два вторгнення половців під проводом ханів Тугоркана та Боняка. В цих походах половці співпрацювали спільно з печенізькою ордою хана Татуша [28, с. 78]. В 1094 – 1095 рр. Візантійська імперія знову стикнулася з військами харизматичних ханів Боняка і Тугоркана. Знамениті половецькі полководці були союзниками претендента на константинопольський престол Псевдо-Діогена. **“Пошли половцы на греков, воевали на греческой земле: царь схватил Девгенича”** [20, с.226–227]. Після захоплення імператорськими військами Псевдо-Діогена половці покинули територію Візантії.

Разом з тим, половці почали залучатися до військових походів русичів, угорців та греків на сусідні держави та втручатися у міжусобиці. Наприклад, князі-ізгої в 1078 р. Олег Святославович та Борис Брячиславич **“Привиде... погание на Руськую землю. и поидоста на Всеволода с Половци...”** [24, с.191] перемогли переяславського князя р. Сожиці (Оржиці). **“Всеволодъ же изиде противу има. на Съжице. и победиша Половци Русь...”** [24, с.191]. В 1079 р. на Всеволода вже як Великого князя Київського виступив Роман Святославич, заручившись підтримкою половців, підійшов до Воїня, але битва так і не відбулася [24, с.192]. А в поході требовлянського князя Василька Ростиславича в 1092 р. на поляків, у складі військ князя літописець згадує й половців. **“Воеваше Половцы Ляхи с Васильемъ Ростиславlichemъ”** [20, с.200]. В 1094 р. Олегу Святославичу за допомогою половців вдалося вибити Володимира Мономаха з Чернігова. **“Олегу приде с Половцы с Тмутороканя. И прииде к Чернигову...Повелель имъ воевати. Се оуже третие наведе Олегъ поганые на Рускую землю”** [20, с.223] Отримував підтримку з боку хана Боняка Давид Ігоревич Волинський, коли намагався відстояти свою отчину й відбити її від Святополка Ізяславича Київського в 1097 р. [20, с.246].

В 1087 р. половці разом з печенігами знаходилися у об'єднаному війську угорського короля Соломона в поході на Візантію [29, с.115–119]. Про половців, як союзників візантійського імператора Романа Діогена в битві під Малазгірді в 1071 р., згадує один із істориків Сельджукидів XIII ст. ал-Бундарі із Ісфахана. Половці допомогли грекам у їхній боротьбі з печенізькими ордами в 1088 і 1091 рр. Також в 1091 р. половці надали підтримку ромеям у боротьбі з угорським королем Ласло I Святим за сербо-хорватські землі [27, с.233–235].

Розглянувши основні етапи розселення половців й перші контакти з сусідами, варто зупинитися на проблемі соціально-політичної організації номадів в зазначений період. Вже з кінця XI ст. в Причорноморських степах виділяються два союзи половецьких орд: Придніпровський та Донський (Донецький), що повністю відповідає старій кочівницькій традиції політичного поділу на два крила (Східний та Західний Тюркські каганти) [3, с.60; 5, с.242].

У другій пол. XI – першій чверті XII ст. в половців прослідковується наслідування давньотюркської системи передачі влади. Відтак збереглася вервична система успадкування влади, коли сама передача здійснювалася лише від дядька до племінника. Це забезпечувало утримувати владу в межах одного роду, але унеможливило її централізацію в межах сім'ї. У Галицько-Волинському літописі, що зберігся в Іпатіївському літописному зведенні, представлена генеалогія Донецького племінного об'єднання. Правлячою династією тут були Шаруканіди. Родоначальником династії був хан Шарукан, а останнім її представником – Юрій Кончакович. Від Шарукана владу успадкував племінник Сирчан, тільки згодом влада перейшла до Атрака, коли той після смерті київського князя Володимира Мономаха повернувся в Причорноморські степи з Грузії. Атрак Шаруканович, перебуваючи при дворі грузинського царя Давида IV, мав змогу спостерігати за системою передачі влади від батька до сина, змінює принцип вервичного сходження. Ці зміни дали можливість стабілізувати систему влади у донецьких половців, і вже онук Атрака Юрій Кончакович вважався наймогутнішим серед усіх володарів Причорноморських степів. **“Бъ боше всьх полове”** [20, с.716]. Таким чином, жоден з половецьких вождів не зазіхав на титул кагана. Усі вони мали базисом давньотюркську модель, але в даний період ще не змогли еволюціонувати до рівня кочової імперії [10, с.74–77].

Літописці, описуючи половецьку аристократію, не бачили особливої різниці між ними та руськими князями, тому що користувалися давньоруською системою титулів. Так вищезгадані хани Боняк й Тугоркан, Шарукан та Кітан, Сокал тощо, неодноразово називаються князями [20, с.255, 258, 740–741; 24, с.248–250]. Працюючи над текстами грузинських хроністів З. Анчабадзе зазначає, що Атрака Шарукановича грузинські називають “умтавреси”. Згідно середньовічної грузинської титулатури мтавароми називалися князі, а умтавреси – це найблагородніший з усіх князів [30, с. 124].

Політична та соціальна організація кочових суспільств суттєво відрізнялась від європейських чи близькосхідних стандартів [31, с.78–89]. Основною формою суспільної організації у половців були племена. Вождь виконував функцію розподілу багатства, проте, на відміну від арабів чи європейців, він мусив рахуватися з простолюдом [8, с.103–133]. За таких умов жорстка експлуатація була неможливою. Основним багатством кочової аристократії була худоба. Соціальна залежність виявлялась у формі її випасання [32]. За умисне пошкодження чи крадіжку скоту каралося смертю [33]. До того ж залежність мала не тільки індивідуальний, а й колективний характер. Підкорені племена були залежними від своїх завойовників [10, с.74–77].

В половців існував давньотюркський поділ суспільства на стани. Основою половецького суспільства була родина. З кількох родин складалася община. Із кількох кошів складався рід [4, с.130; 10, с.74–77]. Роди та клани об'єднувалися у плем'я. За винятком конфедерації племен, це була найбільша адміністративна одиниця у кочівників. Хани племен та конфедерацій племен організовували з'їзди аристократів [5, с.218–

222]. Хани конфедерацій та вожді племен, здійснюючи свою владу, спирались на беків. Народ складався з особисто вільних кочівників-ерів. Незаможні ери випасали худобу та формували боездатну військову одиницю бека [1].

Слугами половецької аристократії, окрім збіднілих одноплемінників, були підкорені кочовики з числа печенігів та торків [25, с.62, 265]. У Іпатіївському літописі серед, захопленого під час походу на половців згадуються **“Рускимъ воемъ наполтитися до изобиліа. и колодникъ и чагами и детми ихъ и челядью. и скоты и конми”** [20, с.540]. “Чаги” – рабині жіночої статі, абож наложниці, а “челядь” та “колодники” на Русі розглядалися як раби. Г. Федоров-Давидов вважав челядь домашніми рабами половців. Домашні раби, на його думку, входили до складу великої патріархальної родини [5, с.222]. В свою чергу С. Пленьова вважає челядь вільними, але бідними представниками половецького соціуму, а колодникам надає статус домашніх рабів і відповідно найнижчу соціальну категорію [4, с.53]. Варто зазначити, що стаціонарно утримувати велику кількість рабів у кочівників було просто неможливо, тому що це могло вилитися в бунт чи повстання, коли велика частина війська була задіяна в ході військових акцій. Тому, скоріш за все, раби становили невелику кількість в половецькому суспільстві й використовувалися в якості прислуги та ремісників.

Отже, половецькі племінні об'єднання, які прикочували в Причорноморські степи, були неоднорідними. Вони стали ядром навколо якого об'єдналися залишки розбитих тюркомовних, а також розкиданих іракомовних племен. В др. пол. XI ст. половці проявляють значну активність західній частині Євразійського Степу, втручаються у зовнішні та внутрішні справи сусідніх держав, починають укладати союзи, укладати мирні та шлюбні договори. Соціально-політична організація суспільства й система передачі влади в даний період наслідувала давньотюркську модель. На кін. XI ст. – поч. XII ст. складаються умови до переходу на напівкочовий спосіб ведення господарства, починають розвиватися міста й торгівля, встановлюється чітка межа кочувань. В результаті, саме в Причорноморських степах виокремлюються два потужні конфедеративні половецькі племінні об'єднання, які стають консолідуючими центрами для розрізаних орд та об'єктами міжнародної політики Русі, Візантії та Угорщини.

Джерела та література

1. Галенко О.І. Середньовічні держави українського примор'я / О.І. Галенко // Історія державної служби в Україні: в 5-ти томах. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т.1. – 342 с.
2. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир / А.М. Хазанов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604 с.
3. Плетнева С.А. Кочевники Средневековья: поиски исторических закономерностей / С.А. Плетнева. – М.: Наука, 1982. – 190 с.
4. Плетнева С.А. Половцы / С.А. Плетнева. – М.: ЛомоносовЪ, 2010. – 216 с.
5. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники / Г.А. Федоров-Давыдов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1966. – 276 с.
6. Golden P.V. The peoples of the south Russian steppes // The Cambridge History of Inner Asia. Cambridge, 1990. [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://www.universitypublishingonline.org/cambridge/histories/chapter.jsf?bid=СВО9781139054898&cid=СВО9781139054898A013>
7. Голден П.Б. Формирование куман-кыпчаков и их мира / П.Б. Голден // МАИЭТ. – Симферополь: КО Ин-та востоковедения НАНУ, 2003 – Вып. 10 – С. 458–480.
8. Голден П.Б. Кыпчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи / П.Б. Голден // Монгольская империя и кочевой мир. – Улан-Удэ: ИМБИТ СО РАН, 2004. – Кн. 1. – С. 103–133.
9. Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам / Б.Е. Кумеков. – Алматы: Наука КазССР, 1972. – 156 с.
10. Кумеков Б.Е. О древнетюркских государственных традициях в Кимакском каганате и Кипчакском ханстве / Б.Е. Кумеков // Известия НАН РК. – Алматы: НАН РК, 2003. – №1. – С. 74 – 77.
11. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана / С.М. Ахинжанов. – Алматы: Гылым, 1989. – 291 с.
12. Прицак О.Й. Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім” / О.Й. Прицак. – К.: Обереги, 2008. – 359 с.
13. Маркварт Й. О происхождении народа куманов / Й.О. Маркварт ; пер. с нем. А. Немировой. [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>
14. Квітницький М.В. Кочове населення Надчорномор'я X – XIV ст. (у світлі писемних та археологічних джерел). / М.В. Квітницький // Надчорномор'я у IX ст. до н.е. – на поч. XIX ст.: студії з історії та археології. – К.: Ін-т історії НАНУ, 2008. – С. 124-143.
15. Скржинская Е.Ч. Половцы: Опыт исторического истолкования этника. / Е.Ч. Скржинская // Византийский временник. – М.: Наука, 1986 – Т. 46. – С. 255-276.
16. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии. // С.Г. Агаджанов. – Ашхабад: Илым, 1969. [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://www.vostlib.ru/ocherki-istorii-ogusov-i-turkmen-sredney-azii-ixhii-vv/>
17. Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии / С.Г. Кляшторный. – СПб.: Алетей, 2006. – 591 с.
18. Хордадбех Ибн. Книга путей и стран / пер. с араб. Н. Велихановой. – Баку: Элм, 1986. [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hordadbeh/frameset8.htm>
19. Бартольд В.В. Извлечение из сочинения Гардизи “Зайн Ал-Ахбар” / В.В. Бартольд. // Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Сочинения. – М.: Наука, 1973. – Т. VIII. [Електронний ресурс] – режим доступу: http://vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frameset_1.htm
20. ПСРЛ – Т. II. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М. : ЯРК, 1998. – 648 с.
21. Квітницький М. В. “Свої погани” Фастівської землі / М.В. Квітницький. // Археологічні пам'ятки Фастівщини: матеріали до археологічної карти Київської області. – Фастів: Прес-музей, 2004. – № 20–21 – С. 37-62.
22. Коваленко В. П., Ситий Ю. М. “Свої погани” або чернігівські ковуї / В.П. Коваленко, Ю.М. Ситий. // Чернігівщина incognita. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2004. – С. 37–43.
23. Колибенко О. В., Колибенко О. В. “Свої погани” Переяславщини (до проблеми локалізації місць поселень переяславських торків) / О.В. Колибенко, О.В. Колибенко // Слов'янські обрії. – К.: НБУ, 2006. – Вип. 1. – С. 113-116 с.
24. ПСРЛ – Т. I. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М. : ЯРК, 1997. – 496 с.

25. ПСРЛ – Т. III. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // Полное собрание русских летописей. – М.: ЯРК, 2000. – 720 с.
26. Моця О. П. Половці і Русь в XI ст. / О.П. Моця. // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів: Сіверська думка, 1997. – С. 47–48.
27. Комнина Анна. Алексиада / пер. с греч. Я. Любарского. – М.: Наука, 1965. – 688 с.
28. Князький І.О. Візантія і кочевники южнорусських степей / І.О. Князький – СПб.: Алетейя, 2003 – 192 с.
29. Арутюмова-Фидярян В.А. К вопросу о взаимоотношениях Византии с печенегами и половцами во время норманнской кампании / В.А. Арутюмова-Фидярян // Византийский временник. – М.: Наука, 1972. – Т. 33. – С. 115 – 119.
30. Анчабадзе З.В. Кипчаки Северного Кавказа по данным Грузинских летописей XI – XIV вв. / З.В. Анчабадзе // О происхождении балкарцев и карачаенцев. Материалы научной сессии по проблемам происхождения балкарского и карачаевского народов. – Нальчик, 1960. – С. 120 – 128.
31. Пилипчук Я.В. Суспільний лад та державна організація кипчаків в XI – XIII ст. / Я.В. Пилипчук // Східний світ. – К.: Ін-т сходознавства НАНУ, 2012. – № 4 – С. 78 – 89.
32. Раби Петахья. Кругосветное странствие Раби Петахии Регенсбургского / пер. с евр. П.Марголина. – М.: Мосты культуры, 2004. [Електронний ресурс] – режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Petach_Regensburg/text.phtml?id=1083
33. Ал-Идриси Мухаммад. Развлечение страшно желающего странствовать по землям / пер с араб. Волина С.Л. // [Електронний ресурс] – режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Petach_Regensburg/text.phtml?id=1083

Осипенко М. С. Расселение и социально-политическая организация половецких племен в Причерноморских степях второй половины XI в.

Статья посвящена изучению половецких племенных объединений на стадии их формирования до появления и расселения на территории Причерноморья во второй половине XI века. Проведен краткий анализ этнополитической ситуации Евразийской степи VII – X веков. Рассмотрены основные проблемы социально-политической организации кочевников. Также показано зарождение и развитие нового кочевнического этноса, что сложился в данном регионе, его влияние на соседние оседло-земледельческие государства и их первые взаимоотношения в указанный период.

Ключевые слова: Причерноморская степь, кочевники, половцы, этнополитика, конфедерация племен.

Osyenko M. S. The settlements and social and political organization of cumans tribes in The Black Sea Steppe in the second part of XI century.

The article deals with the research of the tribal groups of cumans from the initial stage of their forming till their appearance and settings in The Black Sea Steppe area in the second part of XI century. The brief ethno-political analysis of Eurasia steppe in VII – XI centuries has been carried out. The main problems of social and political organization of nomads have been observed. The development of new nomads' ethnos, which was formed in this region, it's influence on neighboring sedentary-agricultural states and their mutual relations in the indicated period have been pointed out.

Keywords: The Black Sea Steppe, nomads, cumans, ethno-politic, tribes confederation.

УДК 94(477)"16"

Т. Р. Ковалець

КОЗАЦЬКА СТРАТЕГІЯ У ПОВСТАННІ 1625 р. В УКРАЇНІ

У статті здійснено спробу з'ясувати стратегічний план козацького командування у виступі 1625 р. на Подніпров'ї і простежити його реалізацію у ході бойових дій. Точки зору дослідників на стратегію козаків у повстанні 1625 р. різняться, проте необхідна реконструкція передумов виникнення цієї історичної події, її перебігу та результату із залученням робіт українських і зарубіжних науковців, джерелознавчих матеріалів, архівних документів, мемуарів із врахуванням усіх факторів впливу на цю стратегію.

Ключові слова: козацьке повстання 1625 р., Марко Жмайло, стратегія, Станіслав Конєцпольський.

У військовій історії України 20-х рр. XVII ст. чільне місце займає повстання під керівництвом Марка Жмайла – датований 1625 роком антишляхетський виступ запорозького війська, виступ, який серед істориків користується і користується невеликою популярністю. Через певні обставини деталі його були маловідомі навіть сучасникам, а скупі звіти й короткий діаріуш польських очевидців призвели до створення своєрідного міфу легкої перемоги доблесного “*oręza polskiego*” над диким збунтованим хлопством. Тогочасний польський письменник Шимон Шимановський так описав козацькі повстання 20-х рр. XVII ст.:

*Gdy po dwakroć na pana rękę podnosili,
Kozacy porażeni znowu się prosili.
Najpierwsza pod Krukowem na Niedweżych Łozach,
Jako ich poginęło w taborach, w obozach,
Powtóre Perejasław dobrze wiadom tego,
Co się w ten czas z Kozaki działo koło niego,
Których tam Koniecpolski z kwarcianymi gromił
Chorażwiami, swawoli aż onę uskromił¹ [1, s.56].*

¹ Коли двічі на пана руку підносили,